

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΤΗΣ ΒΑΡΥΤΗΤΑ:
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ
ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο πρώτο μέρος του παρόντος κειμένου το *European Social Survey* αντιμετωπίζεται ως μια σημαντική απόπειρα συστηματικής μακροσκοπικής ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, και, παράλληλα, ως μια εξαιρετική άσκηση στη μεθοδολογία της συγκριτικής έρευνας· επισημαίνεται, επίσης, η αναγκαιότητα της συμμετοχής της Ελλάδας, μέσω του ΕΚΚΕ, σε όλες τις φάσεις του. Υπογραμμίζεται ως ιδιαίτερα γόνιμη η επικέντρωση στη συγκριτική μελέτη **των αξιών** και τονίζεται ότι το ESS αποτελεί μια διαδικασία **εν τω γίνεσθαι**, κάτι που επιτρέπει παρεμβάσεις και, ενδεχομένως, την καταπολέμηση στρεβλώσεων που εντοπίζονται. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται σχολιασμός στοιχείων της τέταρτης φάσης, όπου επιβεβαιώνεται για την Ελλάδα η αντιφατική εικόνα μιας κοινωνίας που παραπαίει μεταξύ μιας «παρωχημένης» και μιας «σύγχρονης» κουλτούρας, η οποία, επιπλέον, στη διαχρονική μελέτη των στοιχείων που επιτρέπουν οι φάσεις του ESS, διαφαίνεται όλο και περισσότερο να καταρρέει αξιακά. Παράλληλα, παρατηρείται επιβεβαίωση όλων των παραμέτρων που καταδεικνύουν τη σταδιακή απομάκρυνση από την πολιτική, την απαξίωση του πολιτικού και την απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών, με στροφή, συγχρόνως, προς το συντηρητικότερο, ενώ, και με σημείο αναφοράς το σύστημα έμφυλων σχέσεων, παρατηρείται πώς το «παρωχημένο» σύστημα αντιλήψεων μοιάζει να ανακάμπτει μόλις διαφανεί κίνδυνος προβλημάτων.

MARO PANTELIDOY-MALOUTA

ESS AND ITS IMPORTANCE
FOR RESEARCH:
AN INITIAL APPROACH ON DATA
FOR GREECE

ABSTRACT: In the first part of the text, the ESS is presented as an important exercise in research methodology, as well as, as a systematic long term research project for comparative research in Europe, underlining the necessity of EKKE's partaking in it. The importance of investigating values, as indicators of attitudes and behavior is also stressed, while ESS's character, of being a "work in progress" is underlined. In the second part, data concerning Greece, are analyzed, showing a contradictory image of a society balancing a contemporary culture with a traditional one. A society which, furthermore, seems, on the basis of data from successive ESS phases, to be undergoing an important value change. A growing distancing from politics is noted, accompanied by a turn towards more conservative values, and the delegitimation of the political system. On the gender front, a more traditional (i.e. sexist) world view reappears en force, following what is perceived as a condition of socio-economic crisis.

Το European Social Survey αποτελεί μια σημαντική απόπειρα συστηματικής μακροσκοπικής ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, η σημαντικότερη, θα έλεγα, και, παράλληλα, μια εξαιρετική άσκηση στη μεθοδολογία της συγκριτικής έρευνας.¹ Συνεπώς, το πρώτο σχόλιο που θα ήθελα να κάνω είναι ότι πρέπει απαραίτητως να συμμετέχουμε σε όλες τις φάσεις του για να αποκτήσουμε όσο γίνεται πιο πλήρη χρονολογική σειρά δεδομένων. Είμαστε, εκ των πραγμάτων, στην περιφέρεια της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας, ας μη δεχτούμε να είμαστε στο περιθώριο. Και βεβαίως, η ΕΚΕ πρέπει να συνεχίσει να διεξάγεται στην Ελλάδα με την ευθύνη του ΕΚΚΕ, που αποτελεί και τον «φυσικό» του φορέα.

Η επικέντρωση στη συγκριτική μελέτη των αξιών που επιχειρείται στην ΕΚΕ έχει ήδη αποδειχτεί ιδιαίτερα γόνιμη για την κατανόηση της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, αλλά, βεβαίως, και για τη σύγκρισή της με άλλες ευρωπαϊκές· σύγκριση, η οποία, εκτός των άλλων, στηρίζει και αυτή την καλύτερη γνώση της ελληνικής περίπτωσης. Παραπέμπω εδώ στην έκδοση του ΕΚΚΕ του 2007,² όπου δημοσιεύτηκαν αναλύσεις με στοιχεία του 2^{ου} γύρου του ESS, οι οποίες αποτελούν ήδη σημαντικά σημεία αναφοράς για την αυτογνωσία της

1. Τα σχόλια αυτά αποτελούν ελαφρώς επεξεργασμένη μορφή προφορικής ανακοίνωσης που έγινε στο πλαίσιο της ημερίδας του ΕΚΚΕ για την 4^η φάση του ESS την Τρίτη 15 Ιουνίου 2010 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2. Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

ελληνικής κοινωνίας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα: Είναι φανερό, για να παραφράσω τον Γιάννη Βούλγαρη, ότι *στον καθρέφτη των άλλων, βλέπουμε καλύτερα τον εαυτό μας*.³ Το ότι συχνά δε μας αρέσει αυτό που βλέπουμε, είναι μια άλλη ιστορία. Μια ιστορία που συμπυκνώνει τις αντιφάσεις, τη σύγκρουση νεωτερικού και παρωχημένου και την μη πλήρη αφομοίωση βασικών αξιών του λεγόμενου δυτικού κόσμου, που χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι οι αξίες συνδέονται στενά με τις προδιαθέσεις και τις στάσεις μας και επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς, ενώ, παράλληλα, συνθέτουν ένα πλαίσιο, με βάση το οποίο τα υποκείμενα αξιολογούν τη συμπεριφορά των άλλων. Απ' όλες τις πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας που έχουν διαμορφωθεί ιστορικά, αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, συμπεριφορές, οι αξίες είναι αυτές που μεταβάλλονται με αργότερους ρυθμούς και οι οποίες μπορούν δυσκολότερα να αμφισβητηθούν σε μια προσωπική διεργασία αυτογνωσίας, ενώ προσφέρουν ένα πλαίσιο για τη διαμόρφωση συγκεκριμένων κοινωνικών κανόνων και επιταγών. Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και πιο δόκιμο να χρησιμοποιούνται ως δείκτες για την ποιότητα της δημοκρατίας σε μια κοινωνία μεταβλητές που αντιπροσωπεύουν αξίες που δεν παραπέμπουν άμεσα και αυτόματα στην έννοια της δημοκρατίας. Η «εμπιστοσύνη στους άλλους», η «ικανοποίηση από την προσωπική ζωή» κ.λπ., στάσεις στις οποίες μπορεί να φανεί ένα συγκεκριμένο αξιακό υπόστρωμα, διαφαίνονται/αντιμετωπίζονται, όλο και περισσότερο, ως υποδηλωτικές της λειτουργίας της δημοκρατίας, ενώ, παράλληλα, παρατηρούμε ότι οι σχετικές τιμές μειώνονται σταθερά στο ελληνικό δείγμα.

Παρά τις όποιες, περισσότερο ή λιγότερο, δικαιολογημένες κριτικές μπορούμε να ασκήσουμε στην εμπειρική κοινωνική και πολιτική ανάλυση, γενικά, αλλά και ειδικότερα στην ΕΚΕ, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η όλη προσέγγιση του ESS είναι εξαιρε-

3. Βούλγαρης Γ., «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης: Εθνικές πολιτικές-πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), 2007, *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

τικά επεξεργασμένη και θεωρητικά υποψιασμένη, ίσως όχι πάντα προς την κατεύθυνση που θα επιθυμούσαμε. Πάντως, μόνο μια επιπόλαιη ανάγνωση του σχεδιασμού και των στοιχείων που προκύπτουν θα μπορούσε να του προσάψει «χυδαίο εμπειρισμό». Κυρίως, όμως, αυτό που είναι εξαιρετικά σημαντικό σε σχέση με το σχεδιασμό της έρευνας είναι ότι αποτελεί μια διαδικασία εν τω γίνεσθαι. Και δυνητικά μπορούμε να συμμετάσχουμε και, ενδεχομένως, να επηρεάσουμε και το θεωρητικό της υπόβαθρο.

Ξέρουμε ότι δίπλα στον κεντρικό κορμό ερωτήσεων βάσης, που στοχεύουν στη μακροσκοπική συγκριτική ανάλυση πολιτισμικών μεταβολών, υπάρχουν οι εναλλασσόμενες ενότητες, που αναφέρονται στη συγκυρία ή σε συγκυριακά επιστημονικά ενδιαφέροντα κεντρικών συμμετεχόντων του. Κι αυτό το θεωρώ απόλυτα θεμιτό, αφού η ΕΚΕ αποτελεί, εκτός των άλλων, και μεθοδολογική άσκηση. Ωστόσο, κυρίως σ' αυτές, τις εναλλασσόμενες ενότητες, μπορούμε ενίοτε να διακρίνουμε μια *στρέβλωση* υπέρ κοινωνικών προβλημάτων και, κυρίως, θεωρητικών προβληματικών του επιστημονικού κέντρου. Θα πρέπει, συνεπώς, να επιχειρήσουμε να εμπλακούμε στη διαδικασία διαμόρφωσης και πρότασης νέων ενοτήτων, οι οποίες, ενώ θα είναι βέβαια γενικού ενδιαφέροντος, θα μας αφορούν ουσιαστικά και σε βάθος. Η συγκριτική μελέτη επίκαιρων/νέων όψεων των κοινωνικών δεδομένων, όπως είναι κάποιες νέες διαιρετικές τομές, θρησκευτικές ή εθνοτικές για παράδειγμα, ή ο μεταβαλλόμενος χαρακτήρας παλαιών τομών, όπως το φύλο ή η ηλικία, ή η διαίρεση υλιστικών-μεταϋλιστικών αξιών, μπορεί να προσφέρει πολύτιμη κατανόηση των τάσεων εξέλιξης και των καθοριστικών παραμέτρων που διέπουν την ελληνική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Δεν χρειάζεται να επιμείνω περισσότερο στην εξαιρετική μεθοδολογική χρησιμότητα της συγκριτικής μελέτης, ακόμη και στην περίπτωση που επιλέξουμε την ουσιαστική ερευνητική επικέντρωση για την ελληνική περίπτωση.

Αναφερόμενη στις στρεβλώσεις υπέρ κοινωνικών προβλημάτων και θεωρητικών προβληματικών του λεγόμενου επιστημονικού κέντρου, οι οποίες, ενδεχομένως, εντοπίζονται στις εναλλασσόμενες ενότητες, θα μπορούσα να σημειώσω, για παράδειγμα, ότι η πληθώρα των ερωτήσεων, συγκεκριμένου τύπου, σχετικά με την ηλικία (όχι η ηλικία *per se* ως μεταβλητή, αλλά οι αντιλή-

ψεις περί ηλικίας), η βαρύτητα που αποδίδεται στα συναισθήματα και την αίσθηση προσωπικής ευτυχίας κ.ά. αποτελούν, βεβαίως, πολύ ενδιαφέρουσες θεματικές, και οι απόπειρες αιτιακής σύνδεσής τους με μεταβλητές φαινομενικά άσχετες είναι γόνιμη, όπως ήδη αποδείχτηκε, και ανοίγει νέους ερευνητικούς δρόμους. Αλλά υπάρχουν και άλλες θεματικές εξίσου ενδιαφέρουσες που δεν καταγράφονται και δεν μελετώνται με βάση τα στοιχεία του ΕΚΚΕ, ή προσφέρονται για μελέτη κατά τρόπο που δεν ταιριάζει σε όλες τις χώρες, λόγω του τρόπου διατύπωσης της αντίστοιχης ερώτησης. Τα περί *ικανοποίησης* από τη λειτουργία της Δημοκρατίας για παράδειγμα: Αναμφίβολα, οι διαφορετικές μορφές της δημοκρατικής οργάνωσης σχετίζονται με διαφορετικές αντιλήψεις περί Δημοκρατίας, και διαφορετικά συμμετοχικά πρότυπα, διαφορετικοί τύποι διάρθρωσης κομματικών συστημάτων, κοινωνικών κινημάτων και κοινωνίας πολιτών συμβάλλουν σε διαφορετική αξιολόγηση περί λειτουργίας της Δημοκρατίας σε μια κοινωνία. Συνεπώς, πόσο λειτουργικά ισοδύναμες είναι οι απαντήσεις στη σχετική ερώτηση σε δύο χώρες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, οι οποίες επιπλέον μπορεί να διαφέρουν και ως προς την κοινοβουλευτική τους ιστορία; Και σε ό,τι μας αφορά, τι ακριβώς εννοούν Έλληνες πολίτες όταν δηλώνουν ικανοποίηση από τη λειτουργία της Δημοκρατίας με μικρότερο μέσο όρο από τον ευρωπαϊκό για πρώτη φορά; (4.3 προς 5.1) Αυτό δεν είναι κάτι που θα είχε πολύ ενδιαφέρον να διερευνήσουμε τόσο *per se* όσο και συγκριτικά; Και αν η ερώτηση αυτή, περί ικανοποίησης από τη Δημοκρατία, λειτουργεί ως ένα θερμόμετρο που δείχνει τη γενική αντίληψη για το «πώς πάνε τα πράγματα», μήπως θα έπρεπε να βρούμε πιο επεξεργασμένους συγκεκριμένους/στοχευμένους τρόπους να μετρήσουμε τη γενική αίσθηση δυσανεξίας ή ικανοποίησης από την τρέχουσα κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα; Οι συνιστώσες της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας που οδηγούν σε αυτή τη γενική αίσθηση πιθανότατα θα διαφοροποιούνται σε διαφορετική κοινωνία, και βεβαίως ενδιαφέρει να μάθουμε *τι είναι αυτό που βαρύνει σε διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα ως προς τη διαμόρφωση της αίσθησης αυτής*. Αφετέρου, καθώς αναφερόμαστε στη Δημοκρατία, δεν θα ήταν χρήσιμο να προβούμε σε λεπτότερους τρόπους προσέγγισης; Ωστε, όντως, ρωτώντας για τη λειτουργία της, να

έχουμε στοιχειώδη εχέγγυα ότι σε όλες τις κοινωνίες οι απαντήσεις είναι λειτουργικά ισοδύναμες και αναφέρονται πράγματι στη λειτουργία της *Δημοκρατίας*; Και δεν θα ήταν αυτός ένας εξαιρετικός τρόπος για τη συγκριτική μελέτη της κυρίαρχης, σε κάθε εθνική πολιτική κουλτούρα, εννοιολογικής πρόσληψης της δημοκρατίας; Για παράδειγμα, μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι σε μια σκανδιναβική κοινωνία, με ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας, οι όποιες αδυναμίες στον τομέα των κοινωνικών παροχών προσλαμβάνονται και ως πρόβλημα δημοκρατίας, αφού λόγω αυτών δεν διευκολύνεται επαρκώς η ισότιμη συμμετοχή όλων στα κοινά. Δεν είναι καθόλου δεδομένο, όμως, ότι κάτι τέτοιο ισχύει σε χώρες με ταραγμένη κοινοβουλευτική πορεία, όπως η Ελλάδα. Να ένας πολύ ενδιαφέρων τομέας μεθοδολογικής άσκησης και μάλιστα στην κεντρικότερη, κατά τη γνώμη μου, θεματική την οποία θα μπορούσε να μελετήσει η ΕΚΕ, τη Δημοκρατία, και, κατ' επέκταση, την τομή δημοκρατικότητα/ αυταρχισμός, στις αξίες, τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές... πολιτικές αλλά και ευρύτερα κοινωνικές.

Σε συνδυασμό με αυτή τη θεματική, η διερεύνηση των τύπων συμμετοχής και συμμετοχικής προδιάθεσης θα μπορούσε να μελετηθεί ανάλογα με τις διαφορετικές μορφές δημοκρατικής οργάνωσης σε διαφορετικές κοινωνίες που, λόγω της ιστορικής πορείας τους, χαρακτηρίζονται από ουσιώδεις διαφορές ως προς την πολιτική κουλτούρα τους. Σε αυτό το πλαίσιο, πολιτικά κόμματα, σχέσεις εκπροσώπησης, κομματικά συστήματα, αλλά και κοινωνικά κινήματα και ΜΚΟ, ως χώροι έκφρασης της σύγχρονης κοινωνίας πολιτών, μπορούν να μελετηθούν συγκριτικά και να διαφανούν έτσι οι ενδεχόμενες ουσιώδεις διαφορές τους, και, συνεπώς, ουσιώδη χαρακτηριστικά τους που στη μονογραφική προσέγγιση αντιμετωπίζονται συχνά ως αυτονόητα και δεδομένα.

Αν οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν μια πρώτη αναφορά στο τι είναι, κατά τη γνώμη μου, και τι θα μπορούσε επιπλέον να μας προσφέρει η ΕΚΕ, θα ήθελα να διατυπώσω και ορισμένα σχόλια για το τι ως τώρα μας έχει δείξει. Επί της ουσίας των στοιχείων του τέταρτου γύρου δεν μπορώ να πω πολλά, διότι η πρόσβασή μου σε αυτά ήταν περιορισμένη, με αποτέλεσμα να μην έχω προς το παρόν διασταυρώσεις, έστω απλές, με βασικές κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές, ώστε να μπορώ

να δω πληρέστερα την εξέλιξη στάσεων και αντιλήψεων. Από τα πρώτα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου, πάντως, βλέπω ότι επιβεβαιώνεται για την Ελλάδα η αντιφατική εικόνα μιας κοινωνίας που παραπαίει μεταξύ χαρακτηριστικών μιας «παρωχημένης» και μιας «σύγχρονης» κουλτούρας (τονίζω τα εισαγωγικά και στις δύο έννοιες) με την έννοια που έδωσε ο Διαμαντούρος στον πολιτισμικό δυισμό της ελληνικής κοινωνίας,⁴ μια κοινωνία που δεν έχει αφομοιώσει βασικές αρχές του Διαφωτισμού, και η οποία, επιπλέον, στη διαχρονική μελέτη των στοιχείων που επιτρέπουν οι γύροι της ΕΚΕ, διαφαίνεται όλο και περισσότερο να καταρρέει αξιακά και ηθικά. Η οπτική του Διαμαντούρου, παρά τις περισσότερες ή λιγότερες δίκαιες κριτικές που έχει δεχτεί, παραμένει ένα εξαιρετικά χρήσιμο σημείο αναφοράς για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: Με την έννοια βέβαια των αντιφατικών πολιτισμικών συνιστωσών της πολιτικής κουλτούρας που τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και ενίοτε συνυπάρχουν ακόμη και στο επίπεδο του ίδιου υποκειμένου. Και αυτό διαφαίνεται στην αντιφατική εικόνα που βλέπουμε, όταν αντιλήψεις που εκφράζονται μαζικά αντιπαρατίθενται με άλλες, επίσης μαζικές, κατά τρόπο που δίνει την εικόνα μιας εσωτερικά «ασυνεπούς» κουλτούρας. Παράλληλα, στα πρώτα στοιχεία της ΕΚΕ, που είχα στη διάθεσή μου, παρατηρείται και επιβεβαίωση όλων των παραμέτρων που καταδεικνύουν, σε όλες τις πρόσφατες έρευνες, τη σταδιακή απομάκρυνση από την πολιτική, την απαξίωση του πολιτικού και την απονομομοποίηση του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών, με στροφή, συγχρόνως, προς το συντηρητικότερο. Τα *τρία βασικά σχόλια* που θα ήθελα να κάνω εικονογραφούν την υπόθεση αυτή περί του χαρακτήρα της εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας:

Μιλώντας για αντιφάσεις, παρατηρούμε για παράδειγμα, τα ποσοστά που αναφέρονται σε δύο διαφορετικές ερωτήσεις που αφορούν στην αντίληψη περί εισοδηματικών διαφορών: Η πρώτη ερώτηση αναφέρεται στο κατά πόσον είναι σύμφωνοι/ες οι ερωτώμενοι/ες με το ότι «Οι μεγάλες εισοδηματικές διαφορές

4. Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτισμικός δυισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

μεταξύ των ατόμων είναι αποδεκτές όταν ανταποκρίνονται στα προσόντα και στην ατομική προσπάθεια του καθενός», (Παράρτημα Β, Πίνακας 1) και η δεύτερη με το εάν «Η κυβέρνηση πρέπει να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων» (Παράρτημα Α, Πίνακας 15). Στην πρώτη περίπτωση, αν δούμε τη σύγκριση των ελληνικών στοιχείων με στοιχεία άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εντυπωσιάζει το γεγονός ότι με τη διατύπωση συμφωνεί (συμφωνώ απόλυτα και συμφωνώ) το 72,7% του ελληνικού δείγματος, ενώ το ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό είναι 51,2%. Στη δεύτερη περίπτωση, που αναφέρεται στο εάν πρέπει η κυβέρνηση να πάρει μέτρα για να μειωθούν οι διαφορές μεταξύ των εισοδημάτων, βλέπουμε τα ελληνικά ποσοστά στους διαφορετικούς γύρους της ΕΚΕ να είναι σταθερά μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, στο 4^ο γύρο, η συμφωνία με την αντίληψη αυτή ανέρχεται στο 91,5% στην Ελλάδα έναντι του ευρωπαϊκού μέσου ποσοστού που είναι 71,1%.

Θα μπορούσε θεμιτά να υποστηριχθεί ότι οι αντιλήψεις που διαφαίνονται μέσω της συμφωνίας στις δύο αυτές διαφορετικές διατυπώσεις, ενδεχομένως, να συνδυάζονται. Με δεδομένο ότι η πρώτη, εκφράζοντας πρωτίστως επιθυμία αξιοκρατίας και σύγχρονου κράτους δικαίου, μπορεί να συνυπάρχει με μια άλλη, στην οποία υπερισχύει ως βαρύνουσα αντίληψη η καταπολέμηση της κοινωνικής ανισότητας. Ωστόσο, δεν παύει η συγχρονική τόσο μαζική διάδοσή τους, 72,7% και 91,5%, να προκαλεί έκπληξη, διότι μπορούμε εξίσου θεμιτά να υποθέσουμε ότι οι αντιλήψεις αυτές είναι πρωτίστως συστατικές διαφορετικής συνολικής κοσμοαντίληψης, και, προφανώς, υποδηλούν διαφορετικές προτεραιότητες όσον αφορά την αντιμετώπιση των εισοδηματικών διαφορών.

Αν η διάκριση σύγχρονη/παρωχημένη κουλτούρα διαφαίνεται στα συμφραζόμενα του παραπάνω παραδείγματος, είναι φανερό και όσον αφορά στα θέματα εμπιστοσύνης προς την κοινωνία και τους «άλλους». Ακόμη και η πιο πρόχειρη ματιά στα στοιχεία της ΕΚΕ δεν μπορεί να μην καταγράψει την αυξημένη δυσπιστία, την καχυποψία, την αίσθηση έλλειψης αλληλεγγύης και τη μεγαλύτερη έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους άλλους, που σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές: Οι σχετικές τιμές για την ελληνική περίπτωση τοποθετούνται σταθερά σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ:

- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους, ή ...πρέπει να είμαστε πάντα επιφυλακτικοί στις σχέσεις μας με τους ανθρώπους;» (3,6 έναντι 5,0 στην πρώτη φάση, 3,9 με 4,9 στη δεύτερη και την τρίτη)
- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία, ή... θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;» (3,7 έναντι μ.ό. 5,5)
- κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. στην ερώτηση αν «τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήνε τον άλλο, ή ...νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους;» (3,0 έναντι 4,8 στην πρώτη φάση, 3,3 με 4,9 στη δεύτερη και την τρίτη).

Τι δείχνει αυτή η αυξημένη δυσπιστία και η καχυποψία προς τους άλλους; Γιατί, περισσότερο απ' ό,τι αλλού, στην Ελλάδα οι πολίτες θεωρούν ότι οι άλλοι είναι έτοιμοι να τους εκμεταλλευτούν, ότι ο καθένας κοιτάει τον εαυτό του και ότι *οφείλουμε* να είμαστε δύσπιστοι; Μήπως, επειδή εμείς οι ίδιοι έχουμε χαμηλή αίσθηση δημοσίου συμφέροντος και αλληλεγγύης προς τους άλλους; Μήπως, γιατί τελικά έχουμε αφομοιώσει την αρχή ότι πέραν του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος «ο σώζων εαυτόν σωθήτω»; Στοιχεία πολιτισμικά, που βεβαίως εντάσσονται στο πλαίσιο μιας παραδοσιακής/«παρωχημένης» αμυντικής κουλτούρας, όπου όλοι/ες έχουν μάθει να έχουν συνεχώς την αίσθηση ότι κινδυνεύουν.

Παράλληλα, για πρώτη φορά στον τέταρτο γύρο, οι ελληνικές τιμές στην *εμπιστοσύνη στους νόμους* τοποθετούνται κάτω από τον ευρωπαϊκό μ.ό. Ενώ, για παράδειγμα, στην πρώτη φάση οι σχετικές τιμές ήταν αντίστοιχα, 6,3 έναντι 5,5, στην τέταρτη ανέρχονται σε 4,8 έναντι 5,1, κάτι που δείχνει και τη μεγάλη μείωση στην αίσθηση εμπιστοσύνης στους νόμους στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Πολύ πιο χαμηλές από πριν, και χαμηλότερες από τον ευρωπαϊκό μ.ό, είναι και οι τιμές που καταγράφουν την εμπιστοσύνη των πολιτών της χώρας αυτής προς το κοινοβούλιο: Στον πρώτο γύρο, ο ελληνικός μ.ό. έφτανε στο 4,8 έναντι 4,9 του ευρωπαϊκού. Στον τέταρτο γύρο, τα αντίστοιχα δεδομένα δίνουν 3,6 για την Ελλάδα έναντι 4,4 για το σύνολο

της Ευρώπης. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι αντίστοιχη είναι και η εικόνα που αναφέρεται στην *εμπιστοσύνη στην αστυνομία*, όπου η αισθητή μείωση του μ.ό του ελληνικού δείγματος (από 6,4 στον πρώτο γύρο σε 4,9 στον τέταρτο) καταγράφει για πρώτη φορά (στον τέταρτο γύρο) την ελληνική εμπιστοσύνη στην αστυνομία ως μικρότερη από τον ευρωπαϊκό μ.ό που είναι 5,7.

Η *εμπιστοσύνη στους πολιτικούς*, που ήταν στους προηγούμενους γύρους για την Ελλάδα ελαφρώς μικρότερη ή ίση με τον ευρωπαϊκό μ.ό., στον τέταρτο γύρο είναι σαφώς χαμηλότερη (2,4 έναντι 3,5). Είναι δε αξιοσημείωτο ότι στις τρεις χαμηλότερες τιμές (0, 1, 2) τοποθετείται το 56% περίπου του δείγματος στην Ελλάδα, με το 23% μάλιστα να τοποθετείται στο 0. Και τα δύο αυτά ποσοστά είναι διπλάσια από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.

Παράλληλα βλέπουμε ότι σταθερά χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μ.ό. είναι στην Ελλάδα η *ικανοποίηση από τη ζωή γενικά* (6,0 έναντι 6,8 στον τέταρτο γύρο), αλλά για πρώτη φορά σημειώνεται μικρότερη τιμή από την μέση ευρωπαϊκή και στην *ικανοποίηση από τη δημοκρατία* (4,3 έναντι 5,1) με ό,τι σημαίνει αυτό (παρά την ασάφεια της διατύπωσης) ως δείκτης του γενικού πολιτικού κλίματος. Αυτό το τελευταίο καταγράφεται και –για πρώτη φορά στον τέταρτο γύρο– στην όχι πλέον ελαφρώς δεξιότερη μέση τιμή του ελληνικού δείγματος, έναντι του ευρωπαϊκού, στον άξονα αριστεράς/δεξιάς, αλλά παρατηρείται σύμπτωση στο 5,1 (ενώ προηγουμένως ήταν 5,7 με 5,1 και 5,2). Στον τέταρτο γύρο σημειώνεται μάλιστα και μεγάλη μείωση της διαφοράς στις θέσεις 0-3, που ήταν στον πρώτο γύρο 9,3% έναντι 19,3%, αντίστοιχα, σε Ελλάδα και Ευρώπη, για να γίνει στον τέταρτο 15,9% με 18,9%. Όσο για το *πολιτικό ενδιαφέρον*, με όλα όσα σημαίνει η σχετική δήλωση, βλέπουμε ότι οι τιμές του εμφανίζονται σταθερά σε όλους τους γύρους της ΕΚΕ χαμηλότερες από τις ευρωπαϊκές ως προς την ύπαρξη μεγάλου και αρκετού ενδιαφέροντος (30,3% έναντι 47,6% στον τέταρτο γύρο), κάτι που δεν θα μπορούσαμε ούτε να φανταστούμε τη δεκαετία του 1980. Παράλληλα, οι ελληνικές τιμές είναι πολύ πάνω από το ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό στην απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος: 30,8% έναντι 18,1%. Σχεδόν ένας/μία στους/ις τρεις ερωτώμενους/ες στο ελληνικό δείγμα δηλώνει πλέον απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος. Το 1988, με βάση στοι-

χεία της έρευνας του ΕΚΚΕ για την *πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*⁵ το ποσοστό ήταν 18%.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ορισμένες υποθέσεις που είχαν διατυπωθεί σε σχέση με την εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις από το 1988, οπότε διεξήχθει η παραπάνω έρευνα, μέχρι το 2006, οπότε έγινε η έρευνα του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του Προγράμματος Πυθαγόρας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας⁶ –η οποία εν πολλοίς αποτέλεσε επανάληψη της έρευνας του ΕΚΚΕ το 1988– μοιάζουν να αναφέρονται γενικότερα στην εξέλιξη των κοινωνικών αντιλήψεων. Είχαμε παρατηρήσει ότι, στη διάρκεια της «μικρής εικοσαετίας» που μεσολάβησε μεταξύ της έρευνας του 1988 και αυτής του 2006, σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στις αντιλήψεις για την έμφυλη ανισότητα, τις έμφυλες σχέσεις και τους ρόλους γυναικών και ανδρών. Η βασική τάση που διακρίνεται στις αλλαγές αυτές προβάλλει ένα πρότυπο αντιλήψεων που μοιάζουν γενικά πιο «εκσυγχρονισμένες», αφού παρατηρείται μεγάλη μείωση των ακραίων σεξιστικών αντιλήψεων, ενώ συγχρόνως σημειώνονται σταθερά συντηρητικότερες απαντήσεις. Ενώ, δηλαδή, υπάρχουν πλέον ορισμένα πολιτισμικά κεκτημένα, ως προς την κυρίαρχη πρόσληψη του φύλου, που δεν αμφισβητούνται ούτε στο επίπεδο των αντιλήψεων ούτε σε αυτό των έμφυλων ρόλων, παράλληλα, παρατηρείται μεγαλύτερη πρόσδεση με παραδοσιακές/συντηρητικές αντιλήψεις και πρακτικές, ιδιαίτερα σε νέες και νέους. Αυτή η συνύπαρξη «εκσυγχρονισμένης» και παράλληλα πιο συντηρητικής φυσιογνω-

5. Βλ. Νικολακόπουλος Η., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1988, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Τελική έκθεση, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ, και Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1992, *Γυναίκες και πολιτική: Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Gutenberg.

6. Πρόκειται για έργο που συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II. Τη σχετική ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι Μ. Παντελίδου-Μαλούτα (υπεύθυνη του έργου), Η. Νικολακόπουλος, Κ. Δοξιάδης, Μ. Κακεπάκη (μεταδιδακτορική ερευνήτρια), οι υποψήφιοι διδάκτορες, Γ. Διακουμάκος και Α. Νικολάου, καθώς και οι πολιτικοί επιστήμονες Φ. Γεωργακόπουλος, Α. Κοσσυφολόγου, και Ε. Τσιδεμάδου. Για αναλυτική παρουσίαση της έρευνας, βλ. *Κείμενα Εργασίας*, Εργαστήριο Ελληνικής Πολιτικής, τμήμα ΠΕΔΔ.

μίας, που χαρακτηρίζει το δείγμα του 2006 σε σχέση με αυτό του 1988 εκφράζεται σχηματικά και μέσω της μειωμένης πόλωσης που παρατηρείται στη διάχυση συγκεκριμένων αντιλήψεων. Για παράδειγμα, το 1988, ένα συμπαγές τμήμα ανδρών και γυναικών (γύρω στο 10%-15%), κυρίως ηλικιωμένοι/ες και με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, υιοθετούσαν πλήρως ένα σεξιστικό πρότυπο αντιλήψεων, αποδεχόμενοι/ες ως «φυσική» την κατωτερότητα των γυναικών. Απέναντι σε αυτό, γύρω στα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού εξέφραζαν την απόλυτη αντίθεσή τους, αφήνοντας ελάχιστο χώρο για ενδιάμεσες τοποθετήσεις. Αντίθετα, το 2006, αν και υποχωρούν σαφώς οι ακραία σεξιστικές αντιλήψεις, παρατηρείται μια τάση συγκέντρωσης προς περισσότερο ενδιάμεσες τοποθετήσεις, ακόμα και αναδίπλωση σε κάποιες περιπτώσεις.

Με βάση τα στοιχεία της 4^{ης} φάσης του ESS, παρατηρούμε πως με την άποψη ότι *«Όταν δεν υπάρχουν αρκετές δουλειές, οι άνδρες θα πρέπει να έχουν μεγαλύτερο δικαίωμα σε μια δουλειά από τις γυναίκες»*, το ελληνικό δείγμα συμφωνεί κατά 44,2%. Το επόμενο μεγαλύτερο ποσοστό είναι στο δείγμα της Πορτογαλίας και ανέρχεται σε 23,3%, το δε ευρωπαϊκό μέσο ποσοστό φτάνει το 20,6%. Όσο για την απόλυτη διαφωνία με την παραπάνω αντίληψη, η Ελλάδα με 11,5% αντιπαρατίθεται στο μέσο ποσοστό που είναι στο 29,1%! (Παράρτημα Β, Πίνακας 6).

Παρατηρούμε, συνεπώς, με σημείο αναφοράς το σύστημα έμφυλων σχέσεων, αλλά σίγουρα δεν περιορίζονται σε αυτό, την ανάδυση αντιλήψεων ακραία συντηρητικών, σεξιστικών και ενδεικτικών σαφούς πισωγυρίσματος στην πορεία πολιτισμικού εκσυγχρονισμού που έμοιαζε να παγιώνεται τη δεκαετία του 1980. Τριάντα χρόνια πολιτικές για την έμφυλη ισότητα, τριάντα χρόνια «κρατικού φεμινισμού», για να βρεθούμε, το 2009, στο σημείο μόνο ένας/μία στους/στις τρεις να διαφωνεί με την άποψη ότι *οι άνδρες έχουν περισσότερο δικαίωμα στην εργασία από τις γυναίκες*. Το «παρωχημένο» σύστημα αντιλήψεων μοιάζει να ανακάμπτει και στον τομέα των έμφυλων ρόλων, όπως και σε άλλους τομείς κοινωνικών σχέσεων, μόλις διαφανεί κίνδυνος προβλημάτων.

Και ακόμη δεν είχε ξεσπάσει η κρίση...